

प्रकरण - पहिले

मराठी कथा : उगम आणि विकास

प्रकरण - पहिले

मराठी कथा : उगम आणि विकास

प्रस्तावना :

मानवाच्या स्वतःच्या जीवनातील प्रसंगांचे वर्णन करण्याच्या प्रवृत्तीतून कथेचा उदय झाला. मानव आपल्या जीवनातील अनेक प्रसंग इतरांना सांगत असे. असे प्रसंग एकमेकांच्या तोंडातून इतरत्र पोहचत असत. यातूनच मौखिक कथांचा जन्म झाला. या मौखिक कथेचा पुढे विकास होत गेला आणि आजची मराठी लघुकथा उदयास आली. या मराठी लघुकथेच्या विकासाची वाटचाल पाहण्यासाठी प्राचीन काळातील कथे पासूनचा आढावा प्रस्तुत प्रकरणामध्ये घ्यावयाचा आहे. मराठी कथेचा उगम आणि विकास यांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत प्रकरणामध्ये तिचे कालखंड पाडण्यात आले आहेत. ह्या कालखंडानुसार कथेच्या विकासाचा आढावा घेतला आहे.

कथा हा वाङ्मयप्रकार सर्वांत जुना असा वाङ्मयप्रकार म्हणून ओळखला जातो. फार प्राचीन काळापासून तो अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. प्राचीन काळापासून मानवाला कथेची आवड आहे. स्वतःच्या जीवनात घडलेल्या घटना इतरांना सांगणे हा मानवाचा छंद होता. मानवाच्या ह्या जीवनातील घटना प्रसंग सांगण्यातूनच कथेचा जन्म झाला असे म्हणता येईल. त्यामुळे कथा हा कृत्रिम वाङ्मयप्रकार नसून तो मानवी प्रवृत्तीशी निगडित असा एक मूलभूत वाङ्मयप्रकार आहे. त्याबाबत इंदूमती शेवडे म्हणतात, “कथनाची वा निवेदनाची आवड ही माणसाची उपजत प्रवृत्ती आहे. आपले विचार प्रकट करण्यासाठी भाषेचे साधन प्राप्त होताच मानवाने गोष्टी सांगायला सुरवात केली.”^१ या गोष्टी सांगण्यातूनच कथा वाङ्मयाचा उगम झाला. या कथेचा मौखिक कथा, लोककथा, लिखितकथा असा विकास होत गेला. त्याचा आढावा घेऊ.

१) मौखिक कथा :

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे मानवाला भाषा अवगत झाल्यापासून माणूस आपल्या जीवनातील घटना, प्रसंग एकमेकांना सांगू लागला. ह्यातून मौखिक कथा निर्माण झाल्या. मानवाला लेखनकला अवगत नसल्यामुळे ह्या कथा मौखिक स्वरूपातच प्रचलित होत्या. अनेकांच्या अनेक अशा मौखिक कथा सापडतात. मौखिक कथा ही

मानवाची आद्य कथा निर्मिती आहे. मानवाच्या आद्य विचारसृष्टीचे दर्शन आहे. मौखिक कथेतून पुढे अनेक लोककथांची निर्मिती झाली.

२) लोककथा :

लोककथांमध्ये अनेक प्रकारच्या कथांचा समावेश होतो. जसे दैवतकथा, परिकथा, प्राणीकथा, बोधकथा इत्यादी.

२.१ दैवतकथा :

मानवाच्या कथेची सुरवात झाली ती दैवतकथेपासून. दैवतकथा ह्या सर्व मानव समूहात अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. या कथांमधून देवदेवतांचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केल्याचे आढळते. देवदेवतांकडून राक्षसांचा नाश, जादूटोणा मंत्रतंत्र, इत्यादी गोष्टींचा समावेश ह्या कथांमध्ये असल्याचे दिसून येते.

२.२ परीकथा :

परी कथा रंजकतेवर आधारलेल्या असतात. ह्या कथा नायक आणि नायिका यांच्यावर आधारित असतात. कथेचा केंद्रबिंदू नायक आणि नायिका असते. संपूर्ण कथा ही नायक आणि नायिकेभोवती गुंफलेली असते. या दोघांच्या जीवनात अनेक संकटे येतात. या संकटातून ते लीलया आपली सुटका करून घेतात. त्यांच्या बाबतीत अनेक अद्भुत चमत्कार घडतात. दोघांमध्ये कितीही संकटे आली तरी ते दोघेही कधी मरत नाहीत. या कथांचा शेवट नेहमी सुखान्तिक असतो.

२.३ प्राणीकथा :

प्राणीकथेतील नित्युपदेश अद्भुत कथेतील नीतीबोधाच्या जातीचा असतो. ही कथा प्रथम पृथ्वीच्या कोणत्याही एका ठिकाणी जन्मास येते. नंतर तिची संस्करणे अनेक देशात होतात. स्थलकाळानुसार यातील प्राण्यांची नावे फक्त बदलतात.

२.४ बोधकथा :

बोधकथेचा जन्म हा कोणत्याही मूल्याचा बोध करून देण्यासाठी झालेला असतो. कोणतेतरी मूल्य समाजात रूजवण्यासाठी या कथा निर्माण झाल्याचे दिसून येते. एखादे मूल्य निवडायचे आणि त्याच्याभोवती कथा गुंफायची अशी या कथेची

निर्मिती झाल्याचे आढळते. या कथांमधून नेहमी दुष्टांचा नाश झालेला दाखविलेला असतो. तसेच चांगल्या मूल्यांचा विजय झाल्याचे दाखविलेले असते.

३) लिखित कथा :

मानवाला भाषा अवगत झाल्यामुळे मौखिक कथांचा उगम झाला. मौखिक स्वरूपात त्या सर्वत्र पसरल्या गेल्या. मानवाला भाषा अवगत झाली पण त्या भाषेची लिपी अवगत नव्हती. मानवाने हळूहळू आपण बोलत असलेल्या भाषेची लिपी विकसित केली. या लिपीतूनच पुढे लिखित स्वरूपात कथा अस्तित्वात आल्या. जगात आज उपलब्ध असलेल्या गद्य कथा वाङ्मयात सर्वात पुरातन कथा म्हणजे मिसर या देशातील पपैरस कागदावर लिहिलेल्या लोककथा होय. इंग्रजी संशोधकांनी त्याला 'टेलस ऑफ मॅजिशियन्स' असे नाव दिले. या कथा ख्रिस्तपूर्व २७०० ते ४००० वर्षापूर्वीच्या आहेत. त्यानंतर इजिप्तच्या राजाच्या मुलाची कथा, गिलगमेशची महाकथा, जलप्रलय कथा, बायबलमधील कथा इ. वाङ्मय हे प्राचीन लिखित कथा वाङ्मय होय.

४) प्राचीन भारतीय कथा :

भारतीय कथा वाङ्मयाला फार प्राचीन वारसा आहे. भारतातील लोक हे कथाप्रिय लोक आहेत. भारतीय कथा वाङ्मयाची परंपरा इतर देशांच्या तुलनेत फार प्राचीन अशी आहे. या परंपरेने प्राणीकथा, नीतीकथा, अद्भुतकथा यांना ग्रंथबद्ध करून चिरंतन वाङ्मयाचे स्वरूप दिले आहे. 'रामायण', 'महाभारत', ह्यासारख्या धार्मिक ग्रंथांमध्ये पुरातन मूळ विषयाच्या अनुषंगाने व बोध रूपाने ही कथा आलेली दिसते. या कथा वैदिक काळापासून चालत आल्याचे दिसून येते. वैदिक देवदेवतांच्या अनेक कथा पहावयास मिळतात. पुढे काही काळ लोटल्यानंतर महावीर, बौद्ध, येशू यांच्या काळात दैवतकथा संपल्याचे दिसून येते.

५) मराठी लोककथा :

१९ व्या शतकात भारतीय लोकसाहित्याकडे अभ्यासकांनी आपले लक्ष केंद्रित केले. मेरी प्रिअरचे 'The Old Deccan Day' हे महाराष्ट्रातील लोक कथांचे पुस्तक १८६८ साली प्रसिद्ध झाले. त्यानंतर कॅबेल जॅक्सन, एथोबेन हे पाश्चात्य साहित्यिक,

महाराष्ट्रामध्ये राजवाडे, वि. ग. भिडे, शं. घो. दाते, वि. वा. जोशी, दुर्गा भागवत, वामन चोरघडे, साने गुरूजी, सरोजिनी बाबर यांनी लोकसाहित्यातील काही साहित्याचे संकलन करून ते उजेडात आणण्याचे प्रयत्न केले. या मराठी लोककथांमध्ये सोळा सोमवारच्या कथा, राणू बाईच्या शिवमुठीच्या गोष्टी, आणि आजीने आपल्या नातवंडांना सांगितलेल्या कथांचा देखील समावेश होतो. तसेच मराठी लोककथांमध्ये अलिखित अशा कथांचाही समावेश होतो. उदा. कथा पुराणे, कीर्तनातून सांगितल्या जाणाऱ्या आख्यान गोष्टी, धार्मिक कथा, इ. महाराष्ट्रातील संत मंडळी आपल्या कीर्तनातून या गोष्टीं सादर करत असत.

६) लिखित मराठी कथा :

लिखित कथा वाङ्मयाची सुरवात महानुभाव साहित्यापासून झाली. महानुभाव पंथातील महिंद्र व्यासाने 'लिळाचरित्र' लिहिले. या लिळाचरित्रामध्ये त्यांनी चक्रधरांच्या जीवनातील अनेक प्रसंग कथा रूपाने सांगितले आहेत. तसेच केशव व्यास यांनी लिहिलेले 'दृष्टांतपाठ' हे देखील कथा होत्या. या कथा म्हणजे मराठीतील पहिल्या कथा समजल्या जातात. पण आद्य कथा ग्रंथांचे श्रेय हे 'वैजनाथ कलानिधी', या ग्रंथाकडे जाते. त्यानंतर १३ व्या शतकामध्ये 'पुजावसार', १५ व्या शतकामध्ये 'राक्षसतागडीची बखर', 'पांडवप्रताप', 'हरिविजय', 'शिवलीलामृत', 'गुरूचरित्र' इ. ग्रंथ हे कथारूपाने लिहिले गेले. त्या काळात काही बखरींची निर्मिती झाली. या बखरी कथारूपाने लिहिल्या गेल्या. उदा. 'होळकरांची बखर', 'नाना फडणीसाची बखर', 'तिसऱ्या पाणीपतची बखर' इत्यादी. या सर्व कथारूपाने लिहिलेल्या बखरीनंतर अर्वाचीन मराठी कथेचा उदय झाला. मराठी कथेची सुरवात तंजावर येथील सरफोजी राजे यांनी सख्खन पंडिताकडून लिहून घेतलेल्या 'बालबोध' आणि 'इसापनिती' ह्या ग्रंथापासून खऱ्या अर्थाने झाली. मराठीमध्ये छापील स्वरूपात निर्माण झालेले हे पहिले कथासाहित्य होय. पण हे कथा साहित्य स्वतंत्र निर्मिती नसून ते भाषांतरित होते. अशा मराठी कथा वाङ्मयाचा अभ्यास करण्यासाठी अभ्यासकांनी कथेचे कालखंड पाडले आहेत. त्या कालखंडानुसार कथेचा विकास कस-कसा होत गेला ते पाहू.

७. अव्वल इंग्रजी कालखंड (इ.स. १८०० ते १८८५) :

या कालखंडात भारतावर इंग्रजांचे राज्य होते. इंग्रजांनी आपल्या राजवटीत भारतामध्ये पोस्ट, रेल्वे यासारख्या अनेक प्रकारच्या सेवा सुरू केल्या. इंग्रजी राजवटीपूर्वी संपूर्ण भारतामध्ये कोणतेही साहित्य हाताने लिहिले जात होते. पण इंग्रजांनी भारतात मुद्रणकला आणली आणि भारतीय वाङ्मयाला बहर आला. मुद्रणकलेमुळे मराठी साहित्यही विकसित होत गेले. अनेक कथा छापील स्वरूपामध्ये निर्माण होऊ लागल्या.

१८०० ते १८८५ हा कालखंड इंग्रजी राजवटीमुळे अव्वल इंग्रजी कालखंड म्हणून ओळखला जातो. इंग्रजांनी मनोरंजनपर कथांमधून शिक्षणप्रसाराचे काम सुरू केले. तसेच आपल्याला धर्माचा प्रसार करण्यासाठी अनेक नितीकथांची निर्मिती केली. मुद्रणकलेच्या सोयीमुळे अर्वाचीन कथेला एक वेगळे स्वरूप प्राप्त झाले. ही अर्वाचीन कथेची बाल्यावस्था होती. इंग्रजांनी आपल्या धर्मप्रसारासाठी अनेक इंग्रजी साहित्य मराठीमध्ये भाषांतर करण्याचा सपाटाच लावला. कथाही यातून सुटली नाही. इंग्रजी भाषेतील कथांबरोबरच संस्कृत, फारसी, उर्दू भाषेतील कथांची भाषांतरे करण्यात आली. त्यामुळे या कालखंडाला 'भाषांतर युग' असेही म्हटले जाते. अर्वाचीन मराठी कथेला खऱ्या अर्थाने तंजावर येथून सुरवात झाली. तंजावर येथील सफोजीराजांनी इसापनितीचे 'बालबोध मुक्तावली' हे मराठी भाषांतर करून घेतले. त्यानंतर वैजनाथ पंडितांनी 'पंचतंत्र' (१८०५), 'हितोपदेश' (१८१५), 'राजा प्रतापादित्याचे चरित्र' (१८१६), 'सिंहासनबतिशी' (१८१४), हे ग्रंथ लिहिले. स. का. छत्रे यांनी १८२८ ला इसापनितीचे आणखी एक भाषांतर 'इसापनितीकथा' असे केले. तसेच बर्किन्सच्या 'चिल्ड्रेन्स फ्रेंड्स' ह्या फ्रेंच ग्रंथाचे 'बालमित्र भाग-१' असे भाषांतर केले. हा ग्रंथ छत्र्यांच्या नावे प्रसिद्ध करण्यात आला.

हरी केशव ठाकरे यांनी जॉन बन्यनच्या 'Pilgrims Progress' या कथेचे भाषांतर १८४१ साली 'यात्रिकक्रमण' ह्या नावाने केले. 'शुक बाहातरी' सारख्या शृंगार कथांचा हेतू मनात धरून डॉ. रामजी गणोजी ह्यांनी इ.स. १८५० मध्ये 'स्त्रीचरित्र' हा ग्रंथ निर्माण केला. तसेच 'नारायण बोध' हा ग्रंथ लिहिला. या सर्व कथा बाळबोध

स्वरूपाच्या होत्या. पण कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी कथेची एक आकर्षक मांडणी 'अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी' च्या रूपाने केली. १८५४-५५ मध्ये कृष्णराव प्रभू यांनी डंकन फोर्बस्च्या इंग्रजी भाषांतरावरून सात कूट प्रश्नांचा 'हातिमताई चरित्र' हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथामध्ये त्यांनी अद्भुतरम्य वातावरण निर्माण करून वाचणीयता आणण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. त्यानंतर वि. ना. भागवतांचा 'दुर्देवी मुराद व दैववान सलाउद्दीन' (१८३२), नारो गोडबोलेंचा 'बहारदारनिष' भाग १-२ (१८६६-६७), डेविड होईमचा रूपांतरित 'गुलवसनोबर' (१८६९), वि. स. नवलकर यांचा 'गुलबकावली' (१८७३) व गो. भि. पटवर्धनकृत 'गुलिस्ता' (१८८४) हे ग्रंथ निर्माण झाले. पण या सर्व ग्रंथामध्ये ग्रंथकारांनी अद्भुतरम्य वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. तसेच हे ग्रंथ अतिरंजित असल्याचे जाणवते. ह्या ग्रंथामधून वास्तवता कोठेही दिसत नाही. या काळात निर्माण झालेली कथा ही संपूर्णपणे स्वतंत्र अशी मराठी कथा नव्हती. सर्व कथा ह्या इंग्रजी उर्दू, फारशी या भाषेतून जशाच्या तशा भाषांतरित केलेल्या होत्या. या कथांमधून फक्त मनोरंजन आणि बोधकथांचा समावेश करण्यात आला होता. या ग्रंथामधून चित्रित झालेल्या कथा ह्या परी, राजकुमार-राजकुमारी, देव-देवता यांच्याद्वारे वाचकाला अद्भुतरम्य वातावरणात नेणाऱ्या होत्या.

८) करमणूक कालखंड (१८८६ ते १९१५) :

इंग्रजांनी छापण्याची कला भारतात आणली. त्यामुळे अनेक ग्रंथ छपील स्वरूपात उपलब्ध होऊ लागले. ग्रंथाबरोबर अनेक नियतकालिकेही ह्या कलेमुळे उदयास आली. या नियतकालिकांमधून कथा प्रसिद्ध होऊ लागल्या. करमणूक नियतकालिकाच्या जन्मापूर्वी ज्ञानप्रसारक, विविध ज्ञानविस्तार, स्त्री ज्ञानप्रदीप, कथासंग्रह, निबंध चंद्रिका इ. नियतकालिके उदयास आली होती. या नियतकालिकांमधूनही कथा प्रसिद्ध होत होत्या. पण ह्या कथांचे स्वरूप अद्भुतरम्य, भाषांतरित बाळबोध प्रकारचे होते. पण १८९० मध्ये 'करमणूक' या नियतकालिकाचा जन्म झाला आणि खरी मराठी कथा उदयास आली. कथेला अद्भुत-काल्पनिक विश्वातून बाहेर काढण्याचे प्रयत्न खऱ्या अर्थाने हरिभाऊ आपटे यांनी केले. प्रत्यक्ष जीवनातील घटना व प्रसंग विस्तृतपणे

व तपशीलवार मांडून हरिभाऊंनी कथालेखन केले. हरिभाऊंच्या 'स्फुट गोष्टी' हा मराठी लघुकथेच्या विकासातील महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. मराठी कथा हरिभाऊपूर्व कालखंडात अस्तित्वात असली तरी हरिभाऊंच्या कथेपासूनच आधुनिक मराठी कथा गृहीत धरली जाते.

करमणुकीतून हरिभाऊंनी स्फुट गोष्टींबरोबरच मोठ्या व काही प्रदीर्घ कथा लिहिल्या. या कथा नंतर 'आजकालच्या गोष्टी' या नावे पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाल्या. हरिभाऊंनी सामाजिक, ऐतिहासिक, विनोदी, अद्भुत, कौटुंबिक अशा सर्व प्रकारच्या कथा लिहिल्या. भाषांतरित, अद्भुत, अवास्तव यांच्यातून वास्तवसृष्टीत मराठी कथेला हरिभाऊंच्या कथेने आणले. संथ आणि ऐसपैस कथेचा अविष्कार अशी हरिभाऊंची कथा लक्षात घेता त्याकाळची हरिभाऊंची दीर्घ कथा आजच्या लघुकादंबरीसदृश्य होती. कथेच्या तंत्राच्या बाबतीत हरिभाऊंना जाण नसली तरीही मराठीत आधुनिक कथा लिहिण्याचे काम त्यांनी केले. त्यांची कथा अव्वल इंग्रजी कथेपेक्षा आधुनिक लघुकथेशी जवळीक साधताना दिसते. यावरून असे म्हणता येईल की आधुनिक मराठी कथेची सुरवात हरिभाऊंच्या कथेपासून झाली. म्हणून गो. मा. पवार म्हणतात, "हरिभाऊंच्या स्फुट गोष्टींचे निरीक्षण केले तर त्यामध्ये कथेच्या रूपाची विविधता दिसून येते. 'खाशी तोड' डिस्पेशिया यासारख्या कथा बांधेसूद आकाराच्या आहेत. काही कुटुंबचित्रे आहेत. तर काही व्यक्तिचित्रे आहेत. यावरून एक गोष्ट दिसते की हरिभाऊंनी कथेची विविध रूपे निर्माण केली. गोष्टीरूपातून कथानकाच्या स्वरूपात हरिभाऊंनी मराठी कथा आणली."^२ या सर्व कथा करमणुकीतून प्रसिद्ध होत होत्या. म्हणून करमणुकीमुळे मराठीकथेला नेमकेपणा आला असे म्हणता येईल.

हरिभाऊंच्या कालखंडातील कथेमध्ये आटोपशीरपणा, एकसुत्रीपणा, सुचकता इत्यादी कलात्मक अंगे अपेक्षित राहिलेली दिसतात. कथेमध्ये रंजकतेचे प्रमाण कमी-अधिक प्रमाणात जाणवू लागले. तरीही कथेला वास्तवतेचे अधिष्ठान प्राप्त करून देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य हरिभाऊंनी आणि त्यांच्या 'करमणूक' या नियतकालिकाने केले हे विसरता येत नाही. हरिभाऊंनंतरच्या लेखकांना त्यांच्या कथेने वास्तवतेचे व कल्पनारम्यतेचे सुरेख समन्वय साधलेले रंजक जीवनचित्रे देखाटण्याची प्रेरणा दिली

असे म्हणता येईल. हरिभाऊंच्या कथेने मराठी कथा वाङ्मयाच्या विकासाच्या वाटचालीला नवे वळण देऊन दिशा दाखविण्याचे काम केले.

मनोरंजन कालखंड (१९१५ ते १९२५)

करमणूक या नियतकालिकानंतर कथेच्या क्षेत्रात उल्लेखनीय काम केले ते म्हणजे मनोरंजन या नियतकालिकाने, विश्वनाथ रघुनाथ मित्र यांनी 'मनोरंजन' हे नियतकालिक सुरू केले होते. त्या काळातील वाचकांच्या गरजा लक्षात घेऊन विश्वनाथ मित्र यांनी या नियतकालिकाचे नियोजन केले. लोकांना रूचतील, पचतील अशा कथा मनोरंजनामधून प्रसिद्ध होऊ लागल्या. १९१० पासून कथेच्या बाबतीत मनोरंजनने उल्लेखनीय काम केले. अनेक कसदार कथा प्रसिद्ध केल्या. मनोरंजना मधून अनेक नामवंत लेखक लिहू लागले त्यामुळे कथा अनेक अंगांनी विकसित होत गेल्या. या लेखकांमध्ये वि. सी. गुर्जर आणि दिवाकर कृष्ण या लेखकांच्या सर्वात जास्त कथा मनोरंजन मधून प्रसिद्ध झाल्या.

वि. सी. गुर्जर

या कालखंडामध्ये सर्वात जास्त कथा लिहून कथेला एक वेगळे स्वरूप प्राप्त करून देण्याचे कार्य गुर्जरांनी केले. त्यामुळे या कालखंडास 'गुर्जर कालखंड' असेही म्हटले जाते. हरिभाऊंच्यानंतर ऐसपैस व पाल्हाळिक असणारी मराठी कथा गुर्जरांनीच लघू केली. खरे पाहता मराठी लघुकतेची सुरुवात गुर्जरांच्या कथेपासून झाली. गुर्जरांच्या बऱ्याच कथा भाषांतरित आहेत. गुर्जरांनी परकीय कथांच्या भाषांतरातून आणि रूपांतरातून मराठी कथेला लघुकतेचे रूप प्राप्त करून दिले. गुर्जरांची कथा ही घटना प्रधान आणि रहस्यमय अशी आहे. त्यांच्या 'पुरूषांची जात', 'बायकांची जात', 'गीतारहस्य', 'द्राक्षाचे घोस', या कथा खूपच लोकप्रिय झाल्या. रहस्य आणि गुंतागुंत यातून निर्माण झालेला गैरसमज व अखेर सुरवात होणारा सर्वांचा शेवट अशा पद्धतीने गुर्जरांची कथा पुढच्या काळातील कालवादी फडकेंना रंजनाची पार्श्वभूमी तयार करून देणारी ठरली. प्रणयरम्य प्रसंग आणि प्रणयरम्य भावनांचे चित्रण प्रथमता गुर्जरांनी मराठीत आणले. प्रणयभावनेला शोभेल अशी नर्मविनोदी भाषाशैली त्यांनी कथेला मिळवून दिली. गुर्जरांनी काही विनोदी कथाही लिहिल्या आहेत. त्यांच्या कथांमधून

प्रसंगनिष्ठ विनोदाला प्राधान्य मिळाले आहे. एकूणच मराठी कथेला वेगळे वळण लावण्याचे कार्य गुर्जरांच्या कथांनी केल्याचे दिसून येते.

गुर्जरांनी मध्यमवर्गीय जीवनातील साधे साधे घटनाप्रसंग आपल्या कथेत आणले. त्यांनी अनेक बंगाली कथांची रूपांतरे केली. तपशीलवार वर्णन व पाल्हाळ ह्याला त्यांनी छेद दिला. गुर्जरांचे समकालीन लेखक कृ. के. गोखले यांनी काही विनोदी कथा लिहिल्या. त्यानंतर सरस्वतीकुमार, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, न. चि. केळकर, शिवराम महादेव परांजपे आदी कथालेखकांनी मराठी कथा लोकप्रिय केली. तसेच मामा वरेरकर यांनीही अल्पसे कथालेखन केले. त्यांनी 'कालिकेचे अश्रू', 'माकडाचा पोर', यासारख्या सुंदर वास्तव कथा लिहिल्या. तसेच ना. ह. आपटे यांनीही कथालेखन केले. त्यांची कथा ही बोधवादी होती.

१.२ दिवाकर कृष्ण :

या कालखंडातील कथा रंजक होऊ लागली होती. अद्भुततेच्या कसोट्यात ती रमत होती. ती वरवरची गुंतागुंत आणि सुखान्त शेवट अशी स्वरूपाची झाली होती. पण या कालखंडात दिवाकर कृष्ण यांच्या कथेने वेगळे वळण धारण केले. कथेमधील अंतर्मनातील चित्रण, मानवी व्यथावेदनेचे चित्रण, मानवी व्यवहारातील गुंतागुंत, नियतीने चालविलेले खेळ इत्यादीचा मागोवा दिवाकर कृष्ण यांनी घेतला. त्यांच्या कथेने घटनेपेक्षा मनोविश्लेषणावर अधिक भर दिला व तिचा शेवट शोकान्तात केला. हे मराठी कथेला नवीन होते. दिवाकर कृष्णांनी सुखापेक्षा दुःख कसे चटके लाऊन जाते हे दाखवून दिले. 'संकष्ट चतुर्थी', 'मृणालीनीचे लावण्य', 'अंगणातला पोपट', या त्यांच्या उत्कृष्ट करूणामय कथा आहेत. व्यक्तीच्या बाह्यमनाऐवजी त्यांची कथा अंतर्मनाची भावनात्मक स्पंदने टिपू लागली. मराठी कथा वाङ्मयात मनोविश्लेषणात्मक कथेची पायाभरणी त्यांनी केले. तेव्हा गंगाधर गाडगीळ म्हणतात, "मनोविश्लेषण हा त्यांच्या कथेचा एक अविभाज्य भाग आहे. त्यांनी माणसाच्या गुंतागुंतीच्या व्यक्तीमत्वाचे आपल्या कथातून मराठी वाचकांना दर्शन घडविले आणि मानवी व्यक्तिमत्वाच्या अजाणतेपणात बुडालेल्या भागाचे चित्रण करून त्याला एक नवे परिमाण दिले."^३ परंतु दिवाकर कृष्णांनी आखलेली मनोविश्लेषणात्मक कथेची वाट त्यांच्या मागून

येणाऱ्या कथाकारांनी मोडून काढली आणि लोकप्रिय रंजन तंत्राला शरण जाऊन जवळ जवळ नवकथा सुरू होईपर्यंत ती तंत्रमयच राहिली. त्याबाबत गो. मा. पवार म्हणतात, “दिवाकर कृष्णांची ही कामगिरी ऐतिहासिक स्वरूपाची म्हणावी लागेल. मात्र दुर्दैवाने दिवाकर कृष्णांच्या या दृष्टीकोनाचा प्रभाव समकालीनांवर अथवा अनुगामी लेखकांवर मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसत नाही.”^४ म्हणजे दिवाकर कृष्णांनी दाखवलेली वाट त्यांच्यानंतरच्या लेखकांनी मोडीत काढली आणि पुन्हा रंजकतेकडे कथेला नेण्याचा प्रयत्न केला.

१०. यशवंत किलोस्कर कालखंड (१९२६ ते १९४५) :

या कालखंडात ‘करमणूक’ व ‘मनोरंजन’ या नियतकालिकांप्रमाणेच इतरही नियतकालिके उदयास आली. त्यामध्ये ‘रत्नाकर’, ‘ज्योत्सना’, ‘समीक्षक’, ‘संजीवनी’, ‘ध्रुव’, ‘प्रतिभा’ इत्यादी नियतकालिके बहरात आली होती. त्या नियतकालिकां व्यतिरिक्त ‘यशवंत’ आणि ‘किलोस्कर’ या नियतकालिकांचा विशेष उल्लेख करावा लागतो. या नियतकालिकांनी इतर वाङ्मय प्रकाराबरोबरच कथा वाङ्मय प्रकाशित करून त्याचा विकास करण्यास मोलाचे योगदान दिले आहे. या कालखंडातील महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे कथा वाङ्मयाला तांत्रिकतेची जोड मिळाली. हे तंत्र पाश्चात्यांच्या कथातंत्रातून उदयास आले. नियतकालिकातून पाश्चात्य कथाकार गोर्की, चेकॉव्ह, मोपासा, ओ हेन्री या कथाकारांच्या कथा प्रकाशित होत होत्या. या कथा वाचून मराठी वाचकांना पाश्चात्य प्रसिद्ध कथाकारांची ओळख झाली. तसेच त्यांनी अवलंबलेल्या कथातंत्राची देखील ओळख झाली. या पाश्चात्य कथा तंत्रामुळे मराठी साहित्याची दृष्टी पाश्चात्यां प्रमाणे आशय, विषय व अभिव्यक्ती या सर्व दृष्टीने बदलली. ती व्यापक व विस्तारीत झाली. या कथातंत्रामुळे कथा कशी कलात्मक होऊ शकते याची कल्पना मराठी कथा विश्वाला आली. या कालखंडामध्ये ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, य. गो. जोशी यांनी कथा विश्वात उल्लेखनीय कामगिरी केली.

१०.१ ना. सी. फडके

ना. सी. फडके यांनी मराठी कथेला तांत्रिकतेने जोडण्याचा पहिला प्रयत्न केला. फडक्यांनी हे तंत्र पाश्चात्य कथातंत्रातून विकसित केले. कथा तंत्रशुद्ध असली पाहिजे

असा त्यांचा आग्रह होता. त्यांनी पाश्चात्य तंत्राचा आधार घेऊन गुंतागुंत-निरगाठ-उकल अशी कथेची आचारसंहिता निर्माण केली. वाचकांची उत्कंठा, कथेचे आकृती सौंदर्य व तत्कालीन वाचकांची अभिरूची लक्षात घेऊन वाचकसापेक्ष कथा निर्माण करण्याचे तंत्र त्यांनी अवलंबले. उच्चमध्यमवर्गीय स्त्री-पुरुषांच्या प्रणयजीवनाला आपल्या कथेद्वारे प्रदर्शित करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. या प्रेमकथांतूनच लोकप्रियता मिळवण्याचे प्रयत्न त्यांनी केले असे म्हणता येईल.

पूर्वीच्या कथांमधील पाल्हाळपणा, पात्रांची गर्दी, दीर्घ व रंजक संवाद यांना फडक्यांनी फाटा दिला. परंपरावादी संस्कृतप्रचुर आणि अतिबालबोध भाषेला त्यांनी हद्दपार केले. भाषेत सफाईदारपणा आणला. भाषेचे बेढब रूप बदलून टाकले. हरिभाऊ कालखंडानंतर गुर्जरांनी केलेले कथेचे लघुपण फडक्यांनी अतिच लघु आणि आखीव-रेखीव केले. गुर्जरांची मनोरंजनाची प्रवृत्तीच फडक्यांनी शास्त्रशुद्ध तंत्रातून चालू ठेवली. शेवटी फडकेंनी 'प्रतिभासाधन' हा ग्रंथ लिहून तंत्रवादाला सुरूवात केली.

१०.२ वि. स. खांडेकर

या कालखंडात फडकेंबरोबर वि. स. खांडेकर हे कथालेखन करत होते. पण फडके आणि खांडेकर यांच्या कथालेखनामध्ये फार तफावत होती. खांडेकर हे जीवनवादी होते तर फडके हे कलावादी होते. खांडेकरांनी स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये कथालेखन केले. खांडेकरांवर गांधीवादाचा प्रभाव होता. त्यामुळे त्यांच्या कथांवरही गांधीवादाचा प्रभाव झाल्याचे दिसून येते. खांडेकरांच्या कथेमधून सामाजिक विषमता प्रकर्षाने दिसून येते. गरीब-श्रीमंत, श्रेष्ठ-कनिष्ठ अशा दोनच घटकांमधून त्यांची कथा वावरताना दिसून येते. त्याचप्रमाणे दुसरे महायुद्ध त्याचे परिणाम आणि सामाजिक पापाचे चित्रण खांडेकर आपल्या कथेतून करतात. अलंकारिकतेचा सोस, कृत्रिमता, अतिरंजकता इत्यादी अवगुण त्यांच्या कथांमधून दिसून येतात. इतके अवगुण असूनदेखील त्यांच्या जीवनवादी दृष्टीकोनामुळे त्यांची कथा लोकप्रिय झाली. खांडेकरांनी जीवनवाद हा नवा प्रवाह कथेमध्ये सुरू केला. तसेच वास्तवाला अद्भुततेची जोड देण्याचे काम त्यांनी केले. फडक्यांनी कथेला तंत्र, आकृतीसौंदर्य दिले तर खांडेकरांनी आकृतीसौंदर्याबरोबर आशय देण्याचे कार्य केले.

तसेच समाज, समाजवाद, समता अशी दृष्टीकोनयुक्त कथा खांडेकरांनी मराठीमध्ये आणली. रूपककथा आणि विनोदी कथा अशा वेगळ्या तंत्रातील कथा सांगून प्राचीन रूपककथांचे दालन नव्याने मराठीमध्ये सुरू करण्याचा प्रयत्न खांडेकरांनी केला.

१०.३ य. गो. जोशी

या कालखंडामध्ये फडके-खांडेकरांनंतर मराठी कथेत मोलाची भर घालणारे कथाकार म्हणजे य. गो. जोशी होत. य. गो. जोशींनी कथेच्या तंत्रवादाला विरोध करून तंत्रवाद मोडून काढण्याचे प्रयत्न केले. जोशींनी मानवी मनाचे दर्शन घडवणाऱ्या कथा लिहिण्याचा प्रयत्न केला. त्यादृष्टीने त्यांच्या 'शेवग्याच्या शेंगा', 'वहिणीच्या बांगड्या', 'दुधावरची साय', या कथा वाखाणण्याजोग्या आहेत. जोशींनी त्या काळातील तंत्रमंत्र, आखीवरेखीव आणि मनोरंजक कथेपेक्षा वेगळी कथा लिहिली. त्यांनी साध्यासुध्या कोणत्याही तंत्राचा अवलंब न करता गोष्टीवेल्हाळ अशा कथा लिहिली. फडके आणि खांडेकरांच्या प्रेमकथा, भावविवश आणि अतिरंजक तंत्रमंत्र युक्त कथांच्या काळात जोशींनी व्यावहारिक अनुभवांवर आधारित असणारी कथा सुरू केली. जोशींची कथा ही नवकथेच्या जवळ जाणारी कथा वाटते.

१९२६ ते १९४५ हा कालखंड 'फडके-खांडेकर युग' म्हणून ओळखला जातो. पण या दोघांमध्ये कलेबाबत वाद पेटला होता. फडके 'कलेसाठी कला' हा सिद्धांत मांडतात तर खांडेकर 'जीवनासाठी कला' हा सिद्धांत मांडताना दिसतात. पण फडके कधी कधी जीवनवादाचा पुरस्कार करताना दिसून येतात. जीवनवाद आणि कलावाद यांच्या हट्टामुळे कथेमध्ये कृत्रिमपणा आल्याचे दिसून येते. तंत्रवादाचा अतिरिक्त अवलंब केल्यामुळे कथेमध्ये बेगडीपणा आला. कथेच्या बाह्य स्वरूपात बदल झाला पण आंतरिक जिव्हाळा कमी झाला. कथेचे स्वरूप कृत्रिम होऊ लागले. या कालखंडामध्ये भा. वि. वरेरकर, अनंत काणेकर, साने गुरूजी, प्रभाकर पाध्ये, वामन चोरघडे इत्यादी कथालेखकांनी कथा लेखनाचे प्रयत्न केले. पण संपूर्ण कालखंडावर प्रभाव पडेल अशा पद्धतीचे कथालेखन त्यांच्याकडून झाल्याचे दिसून येत नाही. यातील वामन चोरघडे यांनी मराठी कथेला चाकोरीच्या बाहेर काढण्याचे प्रयत्न केले.

चोरघडेंनी कथेला मनोविश्लेषणात्मक रूप दिले. एकूणच या कालखंडातील कथेने अद्भुतरम्यतेचे जोखड तोडून वास्तवतेकडे वाटचाल केल्याचे दिसून येते.

११. नवकथा : (१९४५ ते १९६०) :

१९४५ ते १९६० हा कालखंड नवकथा निर्मितीचा कालखंड होता. याच कालखंडामध्ये कथेने आपले पारंपरिक स्वरूप सोडून दिले. कथा अंतर्बाह्य बदलली. या काळात 'सत्यकथा' व 'अभिरूची' ही मासिके प्रसिद्धीच्या झोतात आली होती. गंगाधर गाडगीळ, अरविंद गोखले, पु. भा. भावे, व्यंकटेश माडगूळकर इत्यादी कथालेखक या मासिकांमधून कथा लिहू लागले. या कथालेखकांनी कथेला वास्तवतेकडे नेण्याचे कार्य केले. तेव्हा हातकणंगलेकर म्हणतात, "या कथाकारांनी कथा या वाङ्मयप्रकाराला कलात्मक सामर्थ्य व आत्मा प्राप्त करून दिला. त्याच प्रमाणे नवीन विषय गंभीरतेने हाताळण्याची धिटाई देखील मिळवून दिली." या संपूर्ण कालखंडामध्ये कथेचा विकास झाल्याचे दिसून येते. या कालखंडातील कथाकारांनी कथेच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. ही नवकथा निर्माण करणाऱ्या कथाकारांची सविस्तर माहिती घेऊ.

११.१ अरविंद गोखले

अरविंद गोखलेंनी एका वेगळ्या जाणीवेने कथा लेखनास सुरुवात केली. गोखलेंनी अनेक कथा लिहिल्या. गोखलेंनी समाजातील विविध स्तरातील विविध घटकांवर आधारित कथालेखन केले. कथेतील व्यक्तिरेखांच्या अंतरंगामध्ये शिरून त्यांचे अंतरंग उलगडून दाखवण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. गोखलेंनी मध्यमवर्गीयांवर अधिक कथालेखन केल्याचे दिसून येते. गोखलेंच्या कथेत येणारी व्यक्त कौटुंबिक वातावरणात वाढलेली भावनाप्रधान अशी आहे. त्यामुळे गोखलेंची कथा भावनाशील माणसाला अतिशय जवळची वाटते. जीवनामध्ये निराश झालेल्या, परिस्थितीने गांजलेल्या, एकटेपणाने जीवन कंठणाऱ्या माणसांचे चित्रण गोखलेंची कथा करते. गोखलेंची निवेदन शैली अतिशय आकर्षक अशी आहे. सभोवताली ज्या ज्या घटना घडतात त्या ते रसिकतेने अनुभवतात तसेच कल्पनेने त्यांच्याशी एकरूप होतात. त्यामुळे गोखलेंच्या कथेतील प्रसंगवर्णन अत्यंत आकर्षक होते. गोखलेंनी माणसाच्या

विक्षिप्तपणाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांची कथा मध्यमवर्गाच्या पलीकडे जाऊ शकली नाही.

११.२ पु. भा. भावे

नवकथाकारांमध्ये सर्वात ज्येष्ठ कथाकार म्हणजे पु. भा. भावे हे होत. नवकथाकारांमध्ये सर्वात आधी भावेंनी कथा लेखनास सुरवात केलेली दिसून येते. पु. भा. भावेंच्या बहुतेक कथा प्रेमभावना चित्रित करणाऱ्या आहेत. भावेंच्या कथांमध्ये सर्व प्रकारच्या आणि सर्व वयोगटातील व्यक्तींच्या प्रेमभावना प्रदर्शित होतात. बहुतेक कथांमधून भावेंनी मानवी मनाचा तळ शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरूण स्त्री-पुरुष, त्यांच्या जीवनातील प्रेम भावना, एकमेकांच्या प्रेमात आलेले मोहाचे क्षण इत्यादींचे वास्तव चित्रण करतात. प्रिती व कामवासना यांचे जीवनात असणारे स्थान, त्यांच्यातील फरक, विविध स्वरूपातील प्रेमभाव, समाजातील ढोंगीपणा इत्यादींचे चित्रण भावेंनी आपल्या कथांमधून केल्याचे आढळते. भावेंनी आपल्या कथांमधून स्त्री-पुरुष संबंधाचे चित्रण अगदी मोकळेपणाने केले आहे. कधी-कधी प्रणय वर्णनामध्ये त्यांची कथा पाल्हाळिक झाल्याची दिसून येते. भावेंची कथा फक्त प्रेमभावनाच प्रकट करते असे नाही तर त्यांच्या काही कथांतून मृत्यूचे भीषण रूप पहावयास मिळते. भावेंनी कथा लेखनामध्ये तंत्राला महत्त्व दिले नाही. त्यांच्या कथांमधून आशय आणि तन्मयता दिसली तरी त्यांच्या कथांनी अविष्काराचे अभिनव प्रयोग करण्याची आस कधी बाळगली नाही. भावेंच्या कथेतील नाट्यमयता आशय व भावना यापुरतीच मर्यादित राहिली. भाव्यांची काही जीवन-मूल्यांवर अतीव श्रद्धा असल्याचे दिसून येते. हीच श्रद्धा त्यांच्या कथांची मर्यादा असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे अनेक बाबतीत त्यांची कथा वास्तवाशी सामना करण्यास कमी पडते.

११.३ व्यंकटेश माडगूळकर

व्यंकटेश माडगूळकरांनी आपल्या कथेतून वास्तवचित्र रेखाटण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. व्यंकटेश माडगूळकरांनी आपल्या ग्रामीण परिसरामध्ये दिसून येणाऱ्या व्यक्ती आणि प्रवृत्तींवर आधारित अशा खऱ्या अर्थाने वास्तव कथांची निर्मिती केली. तेव्हा त्यांच्या कथेबाबत म. द. हातकणंगलेकर म्हणतात, “माडगूळकरांनी

ग्रामीण जीवनाचे सनातन सत्य अभिजात संयमपणे साकार केले.”^६ माडगूळकरांनी आपल्या ‘माणदेशी माणसं’, ‘गावाकडच्या गोष्टी’ इत्यादी कथासंग्रहातून जिवंत माणसाच्या खऱ्या-खऱ्या कथा साकारल्या. तसेच कथांमधून माणदेशाचे वास्तवचित्र रेखाटले. वास्तव हा माडगूळकरांच्या कथेचा स्थायीभाव आहे. त्यांनी ग्रामीण जीवनाचे जिवंत चित्रण आपल्या कथांमधून केले. या ग्रामीण जीवन दर्शनामध्ये कुठेही कुत्रिमपणा आल्याचे दिसत नाही. ती अस्सल ग्रामीण कथा असल्याचे आढळून येते. माडगूळकरांनी गाव पातळीवरील सर्व बलुतेदार-अलुतेदारांना आपल्या कथेचा विषय बनवले. या संपूर्ण ग्रामीण समाजाचे जीवन, त्यांच्या परंपरा, रूढी, रितीरिवाज, यांचे जसेच्या तसे रूप कथेतून चित्रित केले. फक्त माणसालाच आपल्या कथेचा विषय न बनवता प्राणी, पक्ष्यांनादेखील कथेचा विषय बनवले. माडगूळकरांनी आपल्या ग्रामीण कथांची भाषादेखील ग्रामीणच वापरल्याचे दिसून येते. तेव्हा याबाबतीत गो. मा. पवार म्हणतात, “माडगूळकरांनी प्राधान्याने संवादासाठी ग्रामीण व निवेदनासाठी नागर मराठी अशी भाषा वापरली. हे कार्य माडगूळकरांनी अतिशय कौशल्याने व जबाबदारीने केले. ग्रामीण भाषेचा मराठी वाचकांना हळूहळू सराव दिला. निवेदनातही काही ग्रामीण शब्द वापरून नागर वाचकांची भाषा समूजन घेण्याची कुवत वाढवली. नागर भाषा व ग्रामीण भाषा यांच्यामध्ये सेतू बांधून एकंदरीत मराठी भाषा समृद्ध करण्याचे अपूर्व काम केले.”^७ यावरून असे म्हणता येईल की माडगूळकरांनी कथेबरोबरच संपूर्ण मराठी वाङ्मयाला भाषेच्या बाबतीत एका वेगळ्या वळणाने नेण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी निवेदनाचे नवे तंत्र विकसित केले.

११.४ गंगाधर गाडगीळ

मराठी कथा खऱ्या अर्थाने आधुनिक झाली ती गंगाधर गाडगीळ यांच्यामुळेच. गाडगीळ यांनी पूर्वपरंपरेतील तंत्र, मंत्र झुगारून देऊन संपूर्णपणे नवीन कथा निर्माण केली. कथेचा संपूर्ण घाटच बदलून टाकण्याचे काम गाडगीळांनी केले. त्याबाबत वा. ल. कुलकर्णी म्हणतात, “लघुकथा ही किती विविध रूपे घेऊ शकते याचे जणू प्रात्यक्षिकच गाडगीळांची लघुकथा देत होती. ती मिस्कल आहे, गंभीर आहे, गूढ आहे, सरळसाधीही आहे. तिचे रूप हे तिजमधून व्यक्त होऊ पाहणाऱ्या अनुभवावर,

तो अनुभव ज्या वृत्तीतून घेतला आहे त्या भाववृत्तीवर त्याने निर्माण केलेल्या भावस्थितीवर अवलंबून आहे.”^८ एकंदरीत लघुकथेची विविध रूपे चित्रित करण्याचा प्रयत्न गाडगीळांनी केल्याचे दिसून येते. तसेच आशय आणि विषयाच्या बाबतीत कथेचा विकास करण्याचे काम गाडगीळांनीच केले.

गाडगीळांची कथा ही सामान्य मध्यमवर्गीय जीवनाशी आपले जवळचे नाते प्रस्थापित करताना दिसते. गाडगीळांनी माणसांची विविध रूपे आपल्या कथेतून चित्रित केली. मानवी मनाचा अचूक वेध गाडगीळांनी घेतला. त्यांच्या कथेत अगदी लहान मुलांपासून ते वृद्ध माणसांपर्यंत सर्वांच्या मनोवस्थेचे चित्रण त्यांनी केल्याचे आढळते. गाडगीळांनी माणसांच्या लैंगिक विकृतीवर प्रकाश टाकला आहे. माणसांचे किडलेपण त्यांनी प्रदर्शित केले आहे. गाडगीळांच्या कथा या मनोविश्लेषणातून निर्माण झाल्या आहेत. याबाबत वा. ल. कुलकर्णी म्हणतात, “गाडगीळ हे खरेखुरे जीवनदर्शनात रंगलेले आहेत आणि या जीवनदर्शनाचा त्यांचे बाबतीत मनोदर्शन हा एक अपरिहार्य भाग झालेला आहे. यामुळे त्यांच्या कथेने मनोदर्शनाचा आणि म्हणूनच जीवनदर्शनाच्या कार्यात अपूर्व यश मिळवलेले आहे.”^९ यावरून असे स्पष्ट होते की गाडगीळांनी माणसाच्या मनाचा यथाशक्ति वेध घेतला. एकंदरीत गाडगीळांनी मराठी कथेमध्ये अनेक नव्या गोष्टी आणल्या. कथेच्या लेखनशैली, मांडणी, प्रयोगशीलता या बाबतीत एक नवा घाट निर्माण करण्याचे कार्य गाडगीळांनी केले.

एकंदरीत नवकथेचा आढावा घेता कथेचा अनेक बाबतीत विकास झाल्याचे दिसून येते. नवकथा जीवनाच्या नव्या अनुभूतीतून निर्माण झाली. तिचे स्वरूप लवचिक आहे. ती कोणत्याही तंत्राशिवाय अवतरली. नवकथेने वेगवेगळ्या बाबतीत क्रांती केली. याबाबत गंगाधर गाडगीळ म्हणतात, “नवकथेच्या लेखकांनी कलेच्या क्षेत्रात अनेक संकेत झुगारून दिले आहेत. हेच तिचे मोठे वैशिष्ट्य आहे. आणि तत्पूर्वीच्या मराठी साहित्यात संकेताचा बुजबुजाट झाला होता. म्हणून हे वैशिष्ट्य अधिक मोलाचे ठरत आहे.”^{१०} नवकथेने प्रथम विषयासंबंधीचा संकेत मोडून काढला. कथा लेखकांनी सर्व सामाजिक स्तरातील अनेक विषय हाताळले. जे कथेचे विषय होणार नाहीत असे पूर्वीचे मत होते ते खोडून काढून त्या विषयांवर कथा लेखन केले. नवकथेने निवेदना

मध्ये विविधता आणली. नवकथाकारांनी माणूस पूर्णपणे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. नवकथाकारांची अनुभव घेण्याची लकब पूर्वीच्या कथाकारांपेक्षा पूर्णपणे वेगळी आणि स्वतंत्र आहे. मानवी मनाचा तळ शोधण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. म्हणजे नवकथाकारांनी कथेच्या क्षेत्रात खरी क्रांती केली. कथेला खऱ्या अर्थाने जीवनाभिमुख बनवले.

१२. ग्रामीण कथा :

१९४५ नंतर मराठी साहित्यामध्ये ग्रामीण आणि नागर असा भेद जाणवू लागला. नवकथेमुळे जीवनाचे खरे-खुरे वास्तव चित्र रेखाटावे अशी जाणीव लेखकांमध्ये निर्माण झाली. पूर्वी केवळ शहरातील लेखकच लेखन करत होते. पण शिक्षणाच्या प्रसारामुळे शिक्षण खेड्यापाड्यात जाऊन पोहचले. त्यामुळे खेड्यातील शिक्षित तरूण लिहू लागला. या शिक्षित ग्रामीण तरूणांमुळे ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण होऊ लागले. त्यामुळे ग्रामीण वाङ्मय खास वैशिष्ट्यांसह प्रकट जाले. यातून ग्रामीण कथाही विकसित होत गेली. अनेक ग्रामीण कथाकार उदयास आले. त्यामध्ये व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार, रा. रं. बोराडे, उध्दव शेळके इत्यादी कथाकारांचा समावेश होतो. त्यांची सविस्तर माहिती घेऊ.

१२.१ शंकर पाटील

शंकर पाटील यांनी प्रामुख्याने माणसांच्या कथा लिहिल्या. त्यांची कथा मानवी मनाचे अंतरंग उलगडून दाखविणारी कथा आहे. शंकर पाटलांनी विशेषतः स्त्रियांच्या जीवनाचा कोंडमारा मनोविश्लेषणाच्या अंगाने चित्रित केला. पाटलांनी स्त्रीयांचे दुःख आपल्या कथांतून जगासमोर आणण्याचा प्रयत्न केला. पाटील यांनी कौटुंबिक कथा लेखनावर जास्त भर दिल्यामुळे ते कौटुंबिक कथालेखक म्हणून लक्षात राहतात. त्यांनी आपल्या सर्वकथा ग्रामीण भाषाशैलीने नटवलेल्या दिसून येतात. पाटलांच्या कथेतील निवेदन हे कथानायक स्वतःच आपले दुःख जगासमोर मांडत आहे असा भास निर्माण करणारे आहे. एकंदरीत शंकर पाटलांनी ग्रामीण माणसाचे दुःख कथेद्वारे प्रकट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१२.२ द. मा. मिरासदार

द. मा. मिरासदार हे एक ग्रामीण विनोदी कथालेखक म्हणून ओळखले जातात. मिरासदारांनी मानवी जीवनातील विसंगती चित्रित केली. ग्रामीण जीवनामध्ये घडणारे अनेक प्रसंग, घटना व माणसांचा विनोदाच्या अंगाने उपयोग करून कथा लेखन केले. मिरासदारांनी आपल्या 'गावाकडच्या हकीकती' या कथासंग्रहातून गाव पातळीवरील अनेक घटना, प्रसंग, अगदी गडदपणे आणि कौशल्याने सांगितले. अनेक विनोदी किस्से कथेमध्ये वापरून ग्रामीण कथेला वेगळी दिशा देण्याचे कार्य मिरासदारांनी केले. प्रथमता शुद्ध मराठी ग्रामीण कथा मिरासदारांनी लिहिली असे म्हणले तर वावगे ठरणार नाही. पण मिरासदारांनी फक्त विनोद निर्माण करण्याच्या हेतूनेच कथालेखन केल्याने त्यांच्या कथा लेखनाला मर्यादा पडलेल्या दिसतात.

१२.३ रा. रं. बोराडे

रा. रं. बोराडे हे मराठवाड्यातील कथाकार आहेत. बोराडे यांचे आपल्या मातीवर आणि तेथील माणसांवर अतिशय प्रेम आहे. म्हणून त्यांनी आपला पहिला 'पेरणी' हा कथासंग्रह मराठवाड्याच्या मातीस अर्पण केला. त्यांचे 'ताळमेळ', 'मळणी', 'वानवळा' इत्यादी ग्रामीण कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. या कथासंग्रहातून त्यांनी मराठवाड्यातील ग्रामीण जीवनाचा वेध घेतला आहे. खेड्यातील 'स्त्री' हा त्यांच्या चिंतनाचा विषय आहे. तसेच त्यांच्या कथेचा मुख्य विषयही आहे. आपल्या ग्रामीण कथेमधून त्यांनी स्त्रीची विविध रूपे प्रकट केली आहेत. ही रूपे कारभारीण, माता, सासुरवाशीण, बहीण, भावजय अशी अनेक नाती चित्रित करणारी आहेत. बोराडेंनी अस्सल ग्रामीण संस्कृतीमध्ये वाढलेल्या स्त्रीचे ग्रामीणपण आपल्या कथांमधून चित्रित केले. या स्त्रिया कष्टाळू, कर्तव्यदक्ष, अबोल, चरित्रवाण, घरच्या लोकांच्या सुखाचा सतत विचार करणाऱ्या आहेत. बोराडेंच्या सुरवातीच्या काही कथांवर शंकर पाटील, मिरासदार या कथाकारांचा परिणाम जाणवत असला तरी नंतर त्यांनी स्वतःचा असा एक ग्रामीण घाट आपल्या कथांमधून निर्माण केला. मराठी ग्रामीण कथेमध्ये नव्या जाणीवा आणि नव्या अनुभूती यांना वेगळ्या अविष्कार देऊन त्यांनी कथेचे एक वेगळेच विश्व निर्माण केले.

१२.४ उद्धव शेळके

उद्धव शेळके यांनी आपल्या परिसरातील ग्रामीण जीवनावर आपल्या कथांद्वारे प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला. त्यांची कथा ही व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कथेला जवळची अशी वाटते. शेळकेंनी आपल्या परिसरातील दारिद्र्याचे चित्रण केले आहे. अठराविश्व दारिद्र्य, त्यात येणारी अनेक संकटे, त्यातून संसार करणारी माणसं याबाबत शेळकेंना खूप सहानुभूती आहे. या सहानुभूतीतूनच शेळकेंची कथा साकारते. शेळकेंनी ग्रामीण लोकांचे दारिद्र्य, दैवाधिनता, कोणतीही कुरकुर न करता दारिद्र्य भोगत राहण्याची वृत्ती यांवर भर दिलेला दिसून येते. या सर्व कथांमधून त्यांनी आपली प्रादेशिक भाषा वापरली आहे. या प्रादेशिक भाषेमुळे त्यांची कथा अस्सल ग्रामीण रूप धारण करते.

१२.५ आनंद यादव

आनंद यादव यांना कवी प्रवृत्तीचे कथाकार म्हटले जाते. आनंद यादवांनी आपल्या कथांतून ग्रामीण परिसरातील शेतकऱ्यांची आणि शेतमजुरांची दुःखे चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला. शेतकऱ्यांच्या जीवनामध्ये अनेक संकटे येतात. ती संकटे नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित अशा प्रकारची असतात. यांत्रिकीकरणामुळे शेतकऱ्याचा झालेला कोडमारा यादव आपल्या कथांमधून चित्रित करतात. आनंद यादवांनी आपल्या ग्रामीण कथेमध्ये जाणीवपूर्वक ग्रामीण बोलीचा वापर केला. त्यामुळे त्यांच्या कथांमधून अनेक शेतीसंबंधीचे ग्रामीण शब्द लक्ष वेधून घेतात. तसेच कथेमध्ये ते ग्रामीण भाषेतील म्हणी आणि वाक्प्रचाराचा वापर करताना दिसतात. म्हणजे यादवांनी आपल्या कथांमधून अस्सल ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन घडवले. ग्रामीण कथेला एक वेगळे वळण लावण्याचा प्रयत्न यादवांनी केला.

१३. १९६० नंतरची कथा :

१९६० नंतर मराठी साहित्य अंतर्बाह्य ढवळून निघाले. कादंबरी, काव्य, नाटक, निबंध इत्यादी साहित्यामध्ये अमूलाग्र बदल झाले. याला कथाही अपवाद नव्हती. अनेक नवीन कथाकार उदयास आले. मराठी साहित्यामध्ये नवीन कथाकारांबरोबर काही नवीन प्रवाहही सुरू झाले. या प्रवाहामध्ये दलित साहित्याचा उदय झाला.

शिकलेले दलित तरूण साहित्यातून आपल्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार जगासमोर मांडू लागले. आपले संघर्षमय जीवन प्रदर्शित करण्यासाठी दलित लेखकांनी कथा, काव्यातून आपल्या भावना व्यक्त करण्यास सुरवात केली.

१३.१ दलित कथा

दलित कथा ही पारंपरिक कथेपेक्षा पूर्णपणे वेगळ्या स्वरूपातील होती. मराठी कथेने आजपर्यंत अनेक मध्यम वर्गीयांचे तसेच शेतकरी, शेतमजूर, स्त्रियांचे दुःख मांडण्याचा प्रयत्न केला होता. पण दलितांच्या जीवनावर प्रकाश टाकण्याचे काम सर्वप्रथम दलित कथेने केले. दलित कथा ही विद्रोहाची भाषा करणारी कथा होती. अनेक वर्षे समाजापासून वंचित असणाऱ्या लोकांचे चित्रण करणारी होती. दलित कथेने संपूर्ण दलित समाजाची वेदना चित्रित केली. दलित कथेने मराठी कथेला वेगळ्या वळणावर जाण्यास भाग पाडले. सुरवातीच्या काळात आण्णाभाऊ साठे, ना. रा. शेंडे, बंधू माधव मोडक, शंकरराव खरात, बाबुराव बागुल इ. कथाकारांनी दलित कथा रूढ केली. त्यांच्या कथेचा आढावा घेऊ.

१३.२ आण्णाभाऊ साठे

आण्णाभाऊ साठे यांनी विविध नियतकालिकांमधून लिखाण केले. आण्णाभाऊंचा जन्म एका दलित कुटुंबात झाला. त्यामुळे दलित जीवननिष्ठा आणि संघर्षवाद यातून आलेले जातीचे अनुभव त्यांनी आपल्या कथांमधून चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला. साठेंच्या कथेने तत्कालीन परंपरा मोडीत काढून कथेला वेगळ्या वाटेने नेले. साठेंच्या पूर्वी मराठी कथेत कधीच कोणत्या खालच्या जातीतील लोकांचा, त्यांच्या दुःख, दारिद्र्याचा उल्लेख झाला नव्हता. पण ही खालच्या जातीतील लोकं आण्णाभाऊंच्या कथेचे नायक झाले. ही माणसे, त्यांचे स्वभाव, समस्या आण्णांनी आपल्या कथेतून प्रकट केल्या. ही माणसे अतिशय प्रामाणिक लढाऊ वृत्तीची आहेत. गुन्हेगार असूनही नीतिने वागणारी आहेत. आण्णांनी या माणसांना आपल्या कथांमधून महान केले. मुंबईसारख्या महानगरीत झोपडपट्ट्यांमध्ये गलिच्छ जीवन जगणाऱ्या माणसांचे जीवन मराठी कथेमध्ये यापूर्वी आणण्याचे कार्य केले. आण्णांनी आंबेडकरांनी दिलेला स्वाभिमानाचा मंत्र आपल्या कथांद्वारे आपल्या वाचकांना दिला.

कथांद्वारे आपल्या समाजाला अन्याया विरोधात लढण्यासाठी प्रेरणा देण्याचे काम त्यांच्या कथेने केले. एकंदरीत आण्णाभाऊ साठेनी दलित जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कथा लिहिल्या.

१३.३ ना. रा. शेंडे

ना. रा. शेंडे हे आण्णाभाऊंचे समकालीन लेखक आहेत. दलित जातीत जन्माला आलेले जेष्ठ साहित्यिक म्हणून त्यांचा उल्लेख करता येईल. त्यांनी 'डोंगर माथ्यावरील दिवा', 'प्रतिध्वनी', 'सावली' इ. कथासंग्रहातून ग्रामीण जीवनातील कथा लिहिल्या आहेत. त्यामुळे त्यांची कथा ही दलितांची प्रातिनिधीक कथा म्हणता येणार नाही. दलितांच्या जीवनात अस्पृश्यतेमुळे, दारिद्र्यामुळे, नियतीच्या योगायोगाने आजारपण व मृत्यू यामुळे निर्माण होणाऱ्या दुःखाचे काही कथांमधून चित्रण केले आहे. म्हणूनच दलित लेखक म्हणून त्यांची व त्यांच्या त्यांच्या कथांची नोंद घेतली आहे.

१३.४ बंधु माधव मोडक

बंधु माधव मोडक हे प्रारंभिके कथालेखक आहेत. त्यांची पहिली कथा 'जावे त्यांच्या वंशा' ही १९५३ साली प्रसिद्ध झाली. तेव्हापासून त्यांनी सातत्याने कथालेखन केले. बंधु माधव मोडक यांनी 'आम्हीही माणसं आहोत', 'महार जन्माची चित्तरकथा', 'सारं आभाळ फाटलय', 'कपाळी जिव्हल्यालं कंदी पुसलं', 'सव्वा रूपया कप', 'कायद्याने घेतला बळी' इत्यादी कथासंग्रहातून अस्पृश्यांच्या जीवनावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या कथांतून गावगाड्यात पिळून निघलेल्या अस्पृश्य समाजाचे दुःख चित्रित केले. मोडकांच्या कथासंग्रहाच्या नावावरूनच त्यातील कथांचा अंदाज वाचकास येतो.

१३.५ शंकरराव खरात

दलित साहित्यात एक महत्त्वाचा विचारवंत, साहित्यिक म्हणून शंकरराव खरातांचा उल्लेख केला जातो. शंकरराव खरातांच्या कथेने दलित कथेच्या सुरवातीच्या जडणघडणीच्या काळापासून विकासाच्या वाटचालीत महत्त्वाचा वाटा उचलला आहे. त्यांचे 'सांगावा', 'बारा बलुतेदार', 'दौडी', 'तडीपार', 'सुटका', 'गावशीव', 'मुलाखत',

‘टिटवीचा फेरा’ इ. कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. खरातांनी आपल्या कथेतून अस्पृयांबरोबरच भटक्या जमातींच्या जीवनाचे चित्र रेखाटले आहे. गावपातळीवर पाळली जाणारी जातीयता, आर्थिक शोषण, अन्याय, अत्याचार याचे वास्तव चित्रण केले आहे. बलुतेदारांची आर्थिक व सामाजिक कोंडी कशी होते याचे मार्मिक व हृदयाला पीळ पाडणारे प्रसंग त्यांनी आपल्या कथांमधून उभे केलेले दिसून येते. भटक्या जमातीच्या वाट्याला आलेलं विस्कळीत जीवन अगदी प्रभावीपणे आपल्या कथेतून मांडले आहे. शंकरराव खरातांनी दलित कथेच्या कक्षा रुंदावण्याचे काम केले.

१३.६ बाबूराव बागूल

दलित साहित्यामध्ये बाबूराव बागूल यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. बागूल यांचे ‘जेव्हा मी जात चोरली होती’, ‘मरण स्वस्त होत आहे’ हे कथासंग्रह त्यातील दलित चित्रणामुळे अत्यंत प्रसिद्ध झाले. त्यांच्या कथेने दलित कथेला वेगळे वळण लावण्याचे कार्य केले. बागूलांची कथा वेदनेतून, संघर्षातून जन्म घेणारी कथा आहे. त्यामुळे त्यांच्या कथांमधून मानवी मनाच्या वेदनेचे दर्शन घडते. त्याबाबत अंजली सोमण म्हणतात, “वेदनेचे दर्शन बागूल ताकदीने घडवतात. मानवी मनाचा वेध घेण्याचे त्यांचे सामर्थ्यही थक्क करणारे आहे. या दोहोंमुळेच त्यांची कथा विलक्षण परिणामकारक होते.”^{१९} बाबूराव बागूल आपल्या कथातून मानवी जीवनाचे क्रौर्य आणि विरूपता यांचे प्रकटीकरण करतात. बागूलांच्या कथेमध्ये प्रस्थापित समाज व्यवस्थे विरुद्ध असलेला सर्वसामान्य माणसाचा संघर्ष, वर्णव्यवस्था आणि अर्थव्यवस्था यांच्यामुळे भरडल्या गेलेल्या माणसाचे दर्शन यांचा प्रत्यय येतो. बाबूराव बागूलांच्या कथेतून गावकुसाबाहेरील माणसाच्या अशा वेदनेबरोबरच झोपडपट्टीतील माणसांच्या भूकेचे, दुःख, दारिद्र्याचे भयाण वास्तव पहावयास मिळते.

१९६० नंतरच्या कालखंडामध्ये दलित कथाकारांबरोबरच दिलीप चित्रे, चि. त्र्य. खानोलकर, कमल देसाई, विजया राजाध्यक्ष, जयवंत दळवी, मधु मंगेश कर्णिक, श्री. दा. पानवलकर अशा कितीतरी कथालेखकांची पिढी पुढे आली आणि मराठी कथा समृद्ध होत गेली. प्रत्येक कथाकाराने स्वतःचा असा नवीन थाट निर्माण केला आणि तो रूढ करण्यात ते यशस्वी झाले.

पुढे या प्रवाहात अनेक कथालेखक मिळाले आणि नंतर नवोदित कथाकारांची कथा म्हणजे इ. इ. १९८० च्या आसपास उदयास आली. यामध्ये योगीराज वाघमारे, अर्जुन डांगळे, प्रल्हाद चेंदवणकर, वामन होवाळ, उत्तम बंडू तुपे, सुधाकर गायकवाड इ. कथाकारांचा समावेश होतो. पहिल्या पिढीतील आण्णाभाऊ साठे, ना. रा. शेंडे, बंधु माधव मोडक, शंकरराव खरात, बाबूराव बागूल या दलित कथाकारांनी दलित कथेचा विकास घडवून आणला. पण त्यांची कथा मनोरंजनपर, प्रचारी स्वरूपाची होती. या कथाकारांच्या कथा अस्पृश्य जीवन, दारिद्र्य, लाचारी, गावकुसाबाहेरील जीवन, अंधश्रद्धा, गावकी, बलुतेदारी इत्यादी विषयांवर आधारित होती. “पहिल्या पिढीच्या लेखकांनी जी कथा लिहिली ती कारुण्य व आगतिकतेने भरलेली आहे. त्यामध्ये स्वाभिमानी उठाव, तडफ, उर्मी कुठे जाणवत नाही.”^{१२} म्हणजेच पहिल्या पिढीतील लेखकांनी फक्त वाचकांकडून सहानुभूती मिळवण्याच्या हेतूने कथा लिहिली असे म्हणता येईल. तसेच या कथाकारांनी दलित समाजाला खऱ्या अर्थाने अन्याय अत्याचाराची जाणीव करून दिली. १९५६ मध्ये आंबेडकरांचा मृत्यू झाला. त्यामुळे समाजोद्धाराच्या कार्यात पोकळी निर्माण झाली. दलित नेते सत्तासंघर्षाच्या पाठीमागे लागले. त्यामुळे दलित चळवळ गटातटात विभागली गेली. त्यावेळी पहिल्या पिढीतील या कथाकारांनी दलित समाजाचे सामाजिक नेतृत्व खांद्यावर घेऊन तत्कालीन कथेच्या स्वरूपापेक्षा एका वेगळ्या स्वरूपाची कथा निर्माण करण्याचे कार्य केले.

१९८० नंतर दुसऱ्या पिढीतील दलित लेखक कथा लेखन करू लागले. या पिढीतील भास्कर चंदनशिव, वामन होवाळ, वाघमारे, उत्तम बंडू तुपे, अमिताभ या कथाकारांनी ग्रामीण दलित कथेची सुरवात केली. मराठी ग्रामीण कथा आणि दलित कथा यांची सीमारेषा पुसून टाकणारा एक ग्रामीण कथाकार म्हणून भास्कर चंदनशिव यांच्याकडे पहावे लागते. यांच्या कथेत दलित जाणीवा आणि ग्रामीण जाणवा हातात हात घालून येताना दिसतात. ग्रामीण भागात असणारे जातीय तणाव, जाती संघर्ष कोणत्या गोष्टीतून कसे उद्भवतात याचे प्रत्ययकारी चित्रण त्यांच्या कथेत येते. उत्तम बंडू तुपे यांनाही ग्रामीण आणि दलित जीवन एकत्रित मिसळून लेखन करणारा

कथाकार म्हटले जाते. तुपेंनी दलित-ग्रामीण संज्ञाच एकमेकात मिसळून त्यांच्यातील सीमारेषा पुसून टाकल्याचे जाणवते.

अमिताभ हे दलितांच्या समकालीन जीवनाचा वेध घेणारे दुसऱ्या पिढीतील एक महत्त्वाचे कथाकार आहेत. त्यांच्या 'फड', 'लवटा' या कथासंग्रहातून दलितांच्या समकालीन जीवनाचे वास्तवचित्रण घडते. तसेच वामन होवाळ हे दलित साहित्यातील एका वेगळ्याच वाटेने जाणारे कथाकार आहेत. त्यांनी आपली कथा ही ग्रामीण जीवनातील अनुभवातून सजवली आहे. त्यांचे 'वाटा आडवाटा', 'वारसदार', 'बेनवाड', 'येळकोट' इत्यादी कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांनी आपल्या या कथासंग्रहातून दलितांची वास्तवता रेखाटली आहे. योगीराज वाघमारे हे दलित साहित्य चळवळीतील नव्या पिढीतील एक चांगले कथाकार आहेत. वाघमारेंनी विविध अनुभवांची कथा लिहिली आणि दलित कथेच्या उत्कर्षात महत्त्वाचा वाटा उचलला आहे. वाघमारेंच्या कथेवर आंबेडकरी विचारसरणीचा खोल परिणाम झालेला आहे. "योगीराज वाघमारे यांनी 'उद्रेक', 'बेगड', 'गुडदाणी' मधील उपरोधिक पण दलित मनाचा उद्रेक निर्माण करणाऱ्या कथा लिहिल्या."^{१३} पण दलितांचे चित्रण करताना ते आक्रस्ताळेपणाने न करता संयमशील मनाने रेखाटतात. वाघमारेंचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे वेगळ्या पद्धतीने त्यांनी लिहिलेल्या लहान लहान रूपक कथा दलित समाजातील मनोवृत्तीवर प्रकाश टाकतात.

योगीराज वाघमारेंप्रमाणेच दलितांच्या मनात उद्रेक निर्माण करणाऱ्या कथाकारां मध्ये अर्जुन डांगळे, रविचंद्र हडसनकर यांचा उल्लेख करावा लागतो. अर्जुन डांगळेंनी 'बांधावरची माणसं' आणि हडसनकर यांनी 'दावण' हे कथासंग्रह लिहून दलितांचे जीवन चित्रण करून उद्रेक निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच दुसऱ्या पिढीतीलच केशव मेश्राम हे दलित चळवळीतील एक प्रमुख व्यक्तिमत्व आहे. मेश्रामांनी कथा, कविता, कादंबरी, ललित निबंध असे वाङ्मयप्रकार हाताळले आहेत. परंतु त्यांच्या प्रतिभेचा खरा अविष्कार कथेतूनच साकार झाला आहे. त्यांनी 'पत्रावळ', 'खरवड', 'धगाडा', 'मरणकळा' इत्यादी कथासंग्रहातून दलित साहित्य जाणीव आणि दलित जीवनाचे अनुभवविश्व अस्सल रूपात साकार केले आहे.

अशाप्रकारे पहिल्या आणि दुसऱ्या पिढीतील कथाकारांच्या कथा पाहता त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात फरक जाणवतो. त्याबाबत सुनिल चंदनशिवे म्हणतात, “सुरवातीच्या कथांतील विशिष्ट पद्धतीचा प्रचार, आगतिकतेचे दुःख, वेठबिगारीची भावना जाऊन त्या ठिकाणी वैचारिक दृष्टिकोनातून गौतम बुद्धांचे तत्त्वज्ञान व आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाची गुंफन यातून आजची कथा वाटचाल करते. यात योगीराज वाघमारे, वामन होवाळ, केशव मेश्राम, अर्जुन डांगळे इ. च्या कथा अग्रेसर वाटतात.”^{१४} यावरून असे लक्षात येते की या कथाकारांनी दलित कथा समृद्ध केली. दुसऱ्या पिढीतील कथाकारांप्रमाणेच शरणकुमार लिंबाळे, आत्माराम गोडबोले, बाबूराव गायकवाड, दादासाहेब मोरे, गणेश आवटे या तिसऱ्या पिढीतील कथाकारांनी दलित कथेला समृद्ध करून एका ठराविक उंचीवर नेऊन ठेवले.

समारोप :

कथा या वाङ्मयाचा उगम व विकास मानवाच्या मानसिक व सांस्कृतिक विकासाबरोबर होत गेला. कथेचा विकास मौखिक कथा, लोककथा, दैवतकथा, परीकथा, प्राणीकथा, बोधकथा, लिखित कथा अशा मार्गाने होत गेला. पुढे कागदाचा शोध लागला तसेच छपाईचा शोध लागला आणि कथेचा झपाट्याने विकास झाला. मौखिक कथा लिखित स्वरूपातून छापिलेले स्वरूपात येऊ लागली. मराठी कथा ही प्राचीन काळापासून लोककथेच्या माध्यमात अस्तित्वात होती. इंग्रजी कालखंडात ती छापिलेले स्वरूपात आली. प्रथम मराठी कथा अनुवादाच्या रूपाने प्रकट झाली. नंतर तिची मनोरंजनपर, ऐतिहासिक, सामाजिक, विनोदी, अद्भुत, कौटुंबिक, मनोविश्लेषणात्मक अशी वाटचाल झाल्याचे दिसून येते. १९४५ नंतर नवकथा निर्माण झाली. त्यामधूनच ग्रामीण कथा आणि दलित कथा हे नवीन प्रवाह निर्माण झाले.

संदर्भ सूची

१. शेवडे इंदूमती : मराठी कथा : उगम आणि विकास, सोमय्या पब्लिकेशन, मुंबई १९७३, पृ. क्र. ७
२. पवार गो. मा. : कथेचे वाङ्मयीन रूप आणि मराठी कथेची बदलती रूपे, कथाविमर्श, साहित्यसंघ, मुंबई, १९८७
३. गाडगीळ गंगाधर : 'खडक आणि पाणी', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, द्वि. आ., १९६६, पृ. क्र. २२५
४. पवार गो. मा. : 'कथेचे वाङ्मयीन रूप आणि मराठी कथेची बदलती रूपे, कथाविमर्श, साहित्यसंघ, मुंबई, १९८७
५. हातकणंगलेकर म. द. : 'ग्रामीण कथा : रूप आणि परिसर', सुपर्ण प्रकाशन, पुणे, १९८६, पृ. क्र. २८
६. हातकणंगलेकर म. द. : तत्रैव, पृ. क्र. २१
७. पवार गो. मा. : 'मराठी कादंबरीतील सामाजिकता' साहित्यमूल्य आणि अभिरूची, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र. आ. १९९४, पृ. क्र. १४२.
८. कुलकर्णी वा. ल. : 'वाङ्मयीन दृष्टी आणि दृष्टीकोन', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ., पृ. क्र. ५५
९. कुलकर्णी वा. ल. : तत्रैव, पृ. क्र. ५६
१०. गाडगीळ गंगाधर : 'खडक आणि पाणी', उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे, द्वि. आ., १९८५, पृ. क्र. १८०
११. सोमण अंजली : 'मराठी कथेची स्थितीगती', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १९९५, पृ. क्र. २०९
१२. चंदनशिवे सुनिल : ग्रामीण, दलित नवसाहित्य आकलन आणि आस्वाद, प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. क्र. १०८.
१३. चंदनशिवे सुनिल : तत्रैव, पृ. क्र. ११०
१४. चंदनशिवे सुनिल : तत्रैव, पृ. क्र. ११०-११